

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

“СУҒУРТА ИШИ” КАФЕДРАСИ

“СУҒУРТА ИШИ” ФАНИДАН

Ўқув услубий қўлланма

Мавзу : Суғуртанинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва бозор муносабатларидаги ўрни

Кафедра йиғилишида муҳокама қилинган ва
фойдаланишга тавсия қилинган (19-сонли
баённома, 2012 йил 4 май).
кафедра мудири _____ доц. ШеннаевХ.М.

Тайёрлади: Шеннаев Х.М.

Тошкент - 2012 й.

РЕЖА

1. Суғурта ҳақида тушунча ва унга хос бўлган асосий белгилар.
2. Суғурта иқтисодий категория сифатида.
3. Суғурта фондлари, уларнинг шаклланиши ва фойдаланиш йўналишлари.
4. Суғуртанинг функциялари.

1. Суғурта ҳақида тушунча ва унга хос бўлган асосий белгилар.

Табиий ва бошқа стихияли кучлар таъсири натижасида юзага келадиган зарарларни қоплаш, олдини олиш ҳамда оғоҳлантириш учун мақсадли йўналишдаги пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар йиғиндисига суғурта дейилади.

Суғуртанинг характерли белгилари қуйидагилардан иборат:

-Суғурта рискни мавжудлиги. Риск-суғурта муносабатлари пайдо бўлишининг асосий шартидир. Риск бўлмас экан, суғуртанинг бўлиши мумкин эмас. Рискнинг ҳажми, миқдори эҳтимоллар назарияси ва математик статистика усуллари ёрдамида аниқланади. Суғурта рисklarини таҳлил қилиш уларни 2 та йирик гуруҳга бўлишни тақозо этади. Яъни, риск суғуртавий ва суғуртасиз бўлади. Суғурта шартномаларида ўз аксини топган рисklar суғуртавий рисklar дейилади. Риск баҳосини пулда ифодаланиши суғурта ставкасини ташкил этади. Риск доимий кўрсаткич эмас, балки у доимо ўзгариб туради. Бу ўзгаришлар иқтисоддаги ва бошқа соҳадаги ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқдир. Суғурта ташкилоти рискни ривожланишини, ҳолатини доимо кузатиши лозим, яъни тегишли статистик ҳисоб олиб бориши, йиғилган маълумотларни қайта ишлаши ва таҳлил қилиши керак.

Рискни баҳолаш учун уни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

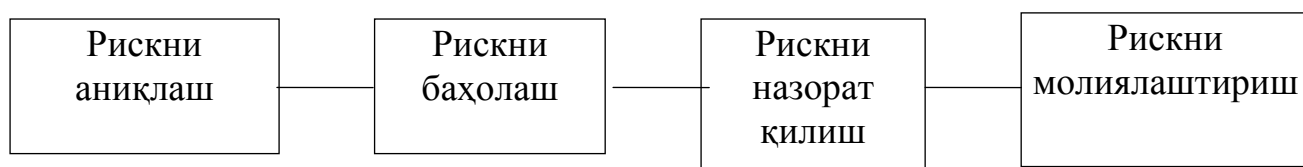
- 1) Суғурталаниши мумкин бўлган рисklar.
- 2) Суғурталаниши мумкин бўлмаган рисklar.

Рискнинг энг катта гуруҳини суғурталаниши мумкин бўлган рисklar ташкил этади. Қуйида келтирилган мезонлар асосида суғурта рискни суғуртасиз рисklarдан фарқ қилиш мумкин.

- а) Риск тасодифий характерга эга бўлмоғи керак ;
- б) Суғурта ҳодисаларини рўй бериш фактининг вақти ва маконининг номаълум бўлиши;

в) Хавф солиш манбасига кўра рисклар табиатнинг стихик кучлари билан боғлиқ рисклари ва моддий бойликни ўзлаштириш оқибатида инсониятни табиатга таъсири билан боғлиқ рисклар. Рискларни туркумлашда катта ҳалокатли рисклар алоҳида ўрин тутлади. Чунки бундай рисклар рўй бериши натижасида кўплаб объектлар йирик миқдорда зарар кўриши мумкин. Катта ҳалокатли рискларга зилзила, цунами, кучли шамол мисол бўлиши мумкин. Юқорида айтилган рисклардан ташқари экологик, сиёсий ва махсус рисклар бўлиши мумкин.

Риск менежмент (рискни бошқариш) - рискни чегаралаш ёки камайитириш билан боғлиқ тадбирлар йиғиндиси. Амалиётда рискни бошқариш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

Рискни аниқлаш, масалан ссуда олувчиларнинг ссудани ўз вақтида қайтариб бера олмаслик rischi суғурталанади, риск даражаси аниқланади. Кредит олувчи шахснинг молиявий ҳолати қандай активларга эга эканлиги, лойиҳада ҳисоб-китоб қанчалик асосланганлиги ва ҳакозо.

Рискни баҳолаш - рискни ҳолатлари аниқланади, рискни содир бўлиш эҳтимолийлиги, актуар ҳисоб-китоблар, статистик кузатувлар, эҳтимоллар назарияси асосида баҳоланади ва суғурталанаётган объектга нисбатан риск даражаси аниқланиб суғурта тарифи ҳисобланади. Суғурта тарифининг ставкаси - бу риск баҳосидир.

Рискни назорат этиш - бу суғурта компаниясининг вакили томонидан суғурталанган объект ҳолатини, унинг сақланиш устидан кузатув ишларини олиб бориши. Шунингдек, унинг сақлаш хавфлилиги талабларига жавоб бериши текширилади. Қатор объектларни яхши сақлаш учун зарур тавсия ва маслаҳатлар берилади.

Рискни молиялаштириш - бу рискни аниқлаш, баҳолаш ва назорат этиш билан боғлиқ ҳамма харажатларни қоплаш.

-Суғурта муносабатларининг тақсимлаш характериға эға эканлиги. Молия тушунчаси каби, суғурта ҳам ялпи ички маҳсулотни ва миллий даромадни қайта тақсимлашда иштирок этади.

-Суғуртада зарарларни худудлар бўйича ва муайян бир вақтда тақсимланиши. Бу суғуртанинг асосий белгиси бўлиб, худудлар бўйича суғурта фондини суғурталанган хўжаликлар ўртасида тақсимлаш учун катта худуд ва кўплаб суғурталаниши мумкин бўлган объектлар зарур бўлиши талаб этилади. Зарарларни маълум бир вақтда тақсимланиши суғурта ҳодисаларини тасодифий рўй бериш характериға эға эканлигидан келиб чиқади. Қатор йиллар мобайнида фавқулодда ҳодисалар эҳтимол рўй бермаслиги мумкин. Бу ҳолат суғурта ҳодисалари содир бўлмаган вақтда тегишли миқдорда суғурта заҳираларини ташкил этишни талаб қилади.

-Суғурта фондларига жалб этилган суғурта мукофотларини қайтариб бериш. Суғурта мукофотлари суғурта тарифи асосида аниқланади. Суғурта тарифи икки қисмдан иборат бўлиб, нетто-ставка (суғурта ҳодисалари рўй берганда зарарларни қоплашга ишлатилади) ва нетто-ставкага устамалардир (суғурта компанияси ишини ташкил этиш билан боғлиқ харажатлар қопланади). Нетто-ставка, асосан, суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурталанувчига қайтариб берилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ, мажбурий суғурта турларига доир суғурта шартлари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади. Ихтиёрий суғурталашга доир суғурта тарифларининг миқдори томонларнинг келишувига мувофиқ белгиланади.

-Суғурта фонди маблағларининг, фақат, шу фондни ташкил этишда қатнашган субъектлар ўртасида тақсимланиши.

Суғурта муносабатларида қуйидаги томонлар қатнашадилар:

Суғурталовчи – суғурта хизматларини кўрсатишга ихтисослашган ва тегишли лицензияға эға бўлган юридик шахслар. Тадбиркорлик

фаолиятининг муҳим бўғини. Ўзбекистон Республикасининг "Суғурта фаолияти тўғрисида"ги Қонунига кўра, суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товони (суғурта пули) тўловини амалга ошириш мажбуриятини оловчи юридик шахс суғурталовчи деб ҳисобланади.

Суғурталовчилар турли мулк шаклига эга бўлиши мумкин (давлат суғурта ташкилотлари, акционерлик суғурта ташкилотлари ҳамда ўзаро суғурталаш жамиятлари). Суғурта фаолиятини олиб боровчи ташкилотлар давлат органларининг тегишли лицензиясига эга бўлиши зарур.

Суғурталанувчи – суғурталовчи билан аниқ суғурта муносабати ўрнатган ва тегишли суғурта мукофотларини тўловчи юридик ёки жисмоний шахс.

Суғурта воситачилари – суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасида воситачилик вазифасини бажарувчи юридик шахс. Мақоми бўйича воситачи суғурталанувчининг манфаатларини ҳимоя қилади. Кўрсатган хизматлари учун воситачи суғурталанувчидан эмас, балки суғурта компаниясидан тегишли воситачилик ҳақини олади.

2. Суғурта иқтисодий категория сифатида

Бозор муносабатлари такомиллашуви иқтисодий инфратузилманинг қарор топиши билан биргаликда кечадиган жараён дир. Суғурта фаолияти иқтисодий инфратузилманинг ажралмас қисми сифатида бир томондан, ижтимоий қафолатни таъминласа, иккинчи томондан, шартномавий мажбурият ва тарифлар механизми орқали турли суғурта рискларидан огоҳ этиш негизида иқтисодиёт субъектлари манфаатларининг ҳимоясини ҳам ўз зиммасига олади.

Суғурта фаолияти жисмоний ва юридик шахслар манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг рисклар юз бериши оқибатида кўриши эҳтимол бўлган зарарларини қоплашнинг зарурий воситаси сифатида пайдо бўлди ҳамда ривожланди. Шундай англанган зарурат - аниқ суғурта манфаатлари

негизда суғурта муносабатлари юзага келди.

Суғурта муносабатлари, уларнинг ташкилий шакллари қандайлигидан қатъи назар, суғурта фондини яратиш ва ундан фойдаланиш жараёнидир. Таъкидлаш лозимки, суғурта муносабатлари - мураккаб ва кенг қамровли молиявий-пуллик иқтисодий муносабатлар бўлиб, улар юзага келиши учун ўзаро боғлиқ шарт-шароит мажмуаси мавжудлиги ҳам муҳимдир.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида кўп укладли иқтисодиёт шакллантирилмоқда. Мамлакатимизда «2001 йили 63 мингга яқин корхоналар хусусий тармоқ вакиллари сифатида фаолият кўрсатган»¹ бўлса, «2002 йилда ... уларнинг умумий сони 240 мингга етди»². «2003 йилда тасдиқланган хусусийлаштириш дастури доирасида... 980 дан зиёд хусусий корхона ва мулкчилик шакли давлатга тегишли бўлмаган 400 та бошқа турдаги корхоналар ташкил этилди»³.

«2005-2006 йилларда хусусийлаштириш дастурига мувофиқ 627 давлат корхонаси, объектлар, акциялар пакетлари ва улушлар сотилган..., жорий йилнинг 9 ойи мобайнида 729 давлат корхонаси мулкчилик шаклини ўзгартирди, 659 корхона ва объектлар хусусий мулкдорлар томонидан сотиб олинди»².

Ўзбекистонда тадбиркорликнинг ривож топиши жараёнида турли рискларнинг юз бериши эҳтимоли мавжудлиги, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг ўзида намоён бўлиши мумкин бўлган қарама-қаршиликлар субъектларнинг суғурта фаолиятига, хусусан, рисклар трансферига бўлган муносабатларини ижобий томонга ўзгартирди.

Суғурта фаолияти бозор муносабатларининг энг муҳим унсурига айланди. «Суғурта фаолияти деганда суғурта бозори профессионал

¹Қаранг: Каримов И.А. «Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш - бош йўлимиз». Президент Ислам Каримовнинг 2001 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари, иқтисодий ислохотларнинг боришини баҳолаш ҳамда 2002 йилги вазифаларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзлаган нутқи.// «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил, 16 февраль.

²Ислохотлар стратегияси - мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир. Президент Ислам Каримовнинг 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.// «Халқ сўзи» газетаси, 2003 йил, 18 февраль.

³Қаранг: Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш - асосий вазифамиз. Президент И.Каримовнинг 2003 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.// «Халқ сўзи» газетаси, 2004 йил, 10 февраль.

²Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 20 октябрда бўлиб ўтган мажлиси материаллари.// «Халқ сўзи» газетаси, 2005 йил, 21 октябрь.

иштирокчиларининг суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолияти тушунилади»³. «Шу нарса аниқки, бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектлар... суғурта тизимсиз самарали ишлаш, инвестиция фаолияти билан шуғулланиш, кредит олиш имкониятига эга эмас»⁴.

Шу ўринда, ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)да узлуксизликни таъминлаш имкониятини яратиш мақсадига йўналтирилган, мулкчилик шаклларига кўра, махсус қайта тақсимлаш муносабатлари тизими мавжудлиги иқтисодиёт субъектлари раванқига хизмат қилмоқда. Бу жараёнда уларнинг мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда даромад олишлари каби манфаатлари юзага чиқади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда суғурта фаолиятида талаб даражасидаги риск трансфери шаклланиши ва ривожланиши ҳамда уни илмий асосда ўрганиш муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этмоқда. Айниқса, иқтисодиёт субъектларининг эркинликлари кенгайиб бораётган, улар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)нинг янги турлари ўзлаштирилиши суғурта фаолиятида риск трансферининг илмий-назарий асосларини тадқиқ этиш ва такомиллаштиришга бўлган эҳтиёжни орттирмоқда.

Суғуртанинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини тўлиқроқ очиб бериш учун илмий адабиётларда бу масалага бўлган ёндашувларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Уларда «суғурта-хизмат кўрсатиш индустрияси»⁵ эканлиги қайд этилган, шунга асосланиб, кейинги йилларда халқаро иқтисодий атамашуносликда «хизматлар иқтисодиёти назарияси» қарор топаётганлигини таъкидлаш мумкин.

Суғурта фаолиятида ўз моҳияти нуқтаи назаридан, айнан «хизмат» тушунчаси фундаментал ҳисобланади. Суғуртачи томонидан таклиф

³Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 3-модда.

⁴Қаранг: Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш - энг муҳим вазифамиз. Президент И.Каримовнинг 1999 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2000 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.// «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил, 16 февраль.

⁵ Қаранг: Insurance: Principles and Practice. Compiled by David Bland, The Chartered Insurance Institute, Great Britain, 1993. p. 1 b. 3.

этилаётган «хизмат» ўзида дастлаб моддийликни акс эттирмайди, яъни у ўз мижозига фақат «ваъдани сотади». Шу нуқтаи назардан халқаро савдода унга «кўринмайдиган фаолият»¹ деб ҳам тасниф берилади. Суғурталанувчига шартнома тузилганлигини тасдиқловчи далил-хужжат сифатида «полис»² берилади холос. Суғурта шартномасида суғурталанувчига суғурта воқеасига кўра, кўриши эҳтимол бўлган зарарининг эквивалент қийматидаги пул тўлови (айрим ҳолларда мол-мулк кўринишида) таъминланиши назарда тутилади. Шартноманинг бажарилиши унда қайд этилган маълум давр оралиғида амалга оширилади.

Мамлакатимизда босқичма - босқич бозор муносабатлари шаклланиши ва ривожланиши, иқтисодиёт субъектларининг юксак даражадаги иқтисодий мустақиллиги, эркинлиги даражаси ортиб бораётган жараёнда доимо рисклар мавжуд бўлиши кузатилади. Улар манфаатларига зарар келтириши мумкин бўлган ва доимий такрорланиб турадиган рискларни қайта тақсимлаш, яъни ўзига хос бўлган махсус хизмат билан суғурта шуғулланади.

«Суғурта деганда юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берганда, ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товонини (суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади»³.

3. Суғурта фондлари, уларнинг шаклланиши ва фойдаланиш йўналишлари

Табиий ва бошқа стихияли ҳодисалар содир бўлиши натижасида келтирилган зарарларни қоплаш учун суғурта фондлари ташкил этилади. Суғурта фондлари ташкил этиш манбасига ва фойдаланиш йўналишига қараб, уч кўринишда бўлади:

¹Қаранг: Insurance: Principles and Practice. Compiled by David Bland, The Chartered Insurance Institute, Great Britain, 1993. p.1 b. 4.

²Қаранг: Ефимов С.Л. Энциклопедический словарь. Экономика и страхование. М.: Цериx -ПЭЛ, 1996. I-X, с. 347.

³ Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 3-модда.

-ўз-ўзини суғурталаш фондлари. Бу фонд ҳар бир хўжалик субъектида ташкил этилади ва ишлаб чиқаришда вақтинча юзага келган қийинчиликларни олдини олишга хизмат қилади;

-давлатнинг марказлашган суғурта фондлари. Марказлашган суғурта фондлари умумдавлат ресурслари ҳисобидан ташкил этилади. Бу фонддан асосан фавқулодда ходисалар рўй берганда пайдо бўлган зарарларни қоплашга ишлатилади;

-суғурта йўли билан ташкил этиладиган суғурта фондлари. Бу фонд суғурталанувчилар томонидан тўланган мукофотлар ҳисобидан ташкил этилади. Суғурта фонди фақат пулли шаклда ва у қатъий мақсадли йўналишда фойдаланилади, яъни суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасида тузилган шартномага мувофиқ, суғурта қопламаси ёки суғурта суммасини тўлашга ишлатилади.

4. Суғуртанинг функциялари

Суғуртанинг иқтисодий табиати унинг функцияларида ўз аксини топади. Молия, кредит каби иқтисодий категориялар билан бир қаторда суғурта ҳам бир қатор функцияларни бажаради. Таъкидлаш лозимки, иқтисодий адабиётларда суғуртанинг функциялари бир неча кўринишда талқин этилади. Масалан, и.ф.д., проф. В.М.Родионова раҳбарлигида чоп этилган “Финансы” ўқув қўлланмасида суғурта иккита функцияни бажариши кўрсатиб ўтилган. Бу функциялар қуйидагилардан иборат: қайта тақсимлаш ва назорат функцияси. И.ф.д., проф. Ҳ.Р.Собиров суғурта қуйидаги функцияларни бажаришини қайд этади: “хавф-хатар; огоҳлантириш; инвестиция; омонат; ахборот”.

Кўриниб турибдики, проф. Ҳ.Р.Собиров суғуртанинг 5 та функцияга эга эканлигини қайд этади. Фикримизча, бу функцияларнинг баъзилари тегишли баҳс-мунозарани талаб этади. Хусусан, суғуртанинг инвестиция функцияси. Инвестиция – суғурта ташкилотлари учун функция эмас, балки асосий суғурта фаолиятига қўшимча равишда амалга ошириладиган

фаолиятдир. Инвестициясиз ҳам суғурта ташкилотлари фаолият кўрсатишлари мумкин. Аммо, суғурта ташкилотлари вақтинча бўш турган маблағларини инвестиция қилиш орқали кўшимча даромад олади. Функция доимийлик характерига эга ва у ўзгармасдир. Собиқ совет ҳокимияти даврида давлат суғурта органларининг маблағлари инвестиция қилинмас эди. Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан суғурта ташкилотларида инвестиция фаолияти билан шуғулланишга имконият туғилди. Шунинг учун биз инвестицияни суғуртанинг функцияси бўла олмайди, деб тасдиқлашимиз мумкин.

Айни шундай фикрларни ахборот функцияси ҳақида ҳам гапириш мумкин. Суғурталанувчиларга суғурта ташкилотлари ҳақида маълумот бериш бу суғуртанинг ахборот функцияси мавжудлигини англатмайди. Суғурта ташкилотларининг тижорат сирига кирувчи маълумотлари умуман ахборот сифатида берилмайди. Суғуртага ахборот функцияси хослиги унчалик ҳам ўз исботини топмаган.

Бизнинг фикримизча, суғурта қуйидаги функцияларни бажаради:

- Суғурта фондини ташкил этиш билан боғлиқ функция.
- Суғурта фондидан фойдаланиш билан боғлиқ функция.
- Назорат функцияси.

Юқорида қайд этилган функциялар суғурта фаолиятида доимий ҳисобланади ва ҳар қандай шароитда ўзгармасдир. Суғурта фаолиятини амалга ошириш учун, албатта, суғурта ташкилотида етарли миқдорда пул маблағлари фонди бўлиши лозим. Агар, суғурталовчи пул фондини, яъни суғурта фондини ташкил этмаса, унинг молиявий аҳволи мураккаблашиши мумкин. Ташкил этилган суғурта фондининг маблағлари қатъий мақсадли характерга эга бўлиб, у фақат суғурта ходисалари рўй берганда қоплама бериш учун ишлатилади. Суғурта фондининг маблағларини бошқа мақсадларда ишлатиш мумкин эмас. Суғурта фонди маблағлари давлат томонидан олиб қўйилиши ва солиққа тортилиши мумкин эмас.

РЕЖА

- 1. Суғурта муносабатларини тартибга солишда ҳуқуқнинг аҳамияти, суғурта ҳуқуқи ва унинг мазмуни.**
- 2. Суғурта қонунчилиги, суғурта фаолиятини тартибга солувчи қонунлар.**
- 3. Суғурта фаолиятини қонун ости ҳужжатлари билан тартибга солиш.**

1. Суғурта муносабатларини тартибга солишда ҳуқуқнинг аҳамияти, суғурта ҳуқуқи ва унинг мазмуни

Жамиятда фуқаролар ва уларнинг жамоаси ўз фаолиятлари жараёнида бир-бирлари билан тегишли ижтимоий муносабатда бўладилар. Ушбу муносабатларни бир қолипга солиш учун уларни тартибга келтириш зарур, яъни фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳатти-ҳаракат қилиш доирасини белгилаш зарур. Баён этилганлар тўлалигача суғуртага ҳам тааллуқлидир. Суғурта ижтимоий-иқтисодий қонуният сифатида ҳуқуқий томондан мустаҳкамланишни талаб этади. Суғурта фондини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш жараёнида пайдо бўладиган муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинади.

Суғурта соҳасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар таркибига киради. Бундай муносабатлар фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, шартнома мажбуриятларини, шунингдек мулк ҳамда шахсий номулк муносабатларни тартибга солади.

Суғурта соҳасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- фуқаролар ва суғурта ташкилотлари ўртасида шаклландиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар;
- суғурта ташкилотлари ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлар;
- фуқаролар ва махсус давлат органлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар;
- суғурта ташкилотлари ва махсус ваколатли давлат органи ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар.

Фуқаролар ва суғурта ташкилотлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тегишли шартнома қоидаларига асосланади. Бунда бир томондан суғурта ташкилотининг фуқаро олдида, иккинчи томондан фуқаронинг суғурта ташкилоти олдидаги бурч ва

мажбуриятлари пайдо бўлади. Яъни, тузилган шартномага кўра, фуқаро ўз вақтида суғурта мукофотини тўлаши шарт. Суғурта ходисаси рўй берганда эса, суғурта ташкилоти суғурта шартномасида қайд этилган шарт ва муддатларда суғурта коплмаси (суммасини) фуқарога тўлаб бериши лозим. Кўришиб турибдики, шартнома –фуқаролик-ҳуқуқий ҳужжат сифатида тарафларнинг ўзаро муносабатини ҳуқуқий тартибга соляпти.

Суғурта ташкилотларининг бир-бирлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари суғурта пулини ва қайта суғурта қилиш билан боғлиқ тузилган шартномалар доирасида шаклланади. Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, суғурта ташкилоти молиявий барқарорликни таъминлаш, бинобарин, суғурталанувчилар олдида ўз мажбуриятини бажаришини таъминлаш мақсадида суғурта пулида иштирок этиши ёхуд бошқа суғурта ташкилотлари ёки ихтисослашган қайта суғурта ташкилотлари билан шартномавий муносабатларга кириши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 959-моддасида «суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи ўз зиммасига олган суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш хавфи унинг томонидан тўлиқ ёки қисман бошқа суғурталовчида (суғурталовчиларда) у билан тузилган қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталаниши мумкин» деб алоҳида қайд этилган.

Қайта суғурта қилиш шартномасига нисбатан, агар қайта суғурта қилиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, Фуқаролик кодексининг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш борасида қўлланиши лозим бўлган қоидалари татбиқ этилади. Қайта суғурта қилиш шартномасини тузган суғурта шартномаси (асосий шартнома) бўйича суғурталовчи кейинги шартномада суғурта қилдирувчи ҳисобланади.

Фуқаролар ва махсус давлат органлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар махсус ваколатли давлат органининг суғурталанувчилар бўлган – фуқароларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя этиш билан боғлиқдир. Амалиётда шундай ҳолатлар бўладики, суғурта ташкилоти суғурталанувчига суғурта ходисаси туфайли кўрилган зарарни

коплашдан асоссиз воз кечиши мумкин. Бундай пайтда ўз манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя этиш мақсадида суғурталанувчи махсус ваколатли давлат органига мурожаат этиши мумкин.

Суғурта ташкилотлари ва махсус ваколатли давлат органи ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қонун ҳужжатлари асосида тартибга солинади. Махсус ваколатли органнинг суғурта ташкилотларига нисбатан пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва «Суғурта фаолияти» тўғрисидаги Қонунда ўз аксини топган. Махсус ваколатли давлат органи қонунда белгиланган тартибда суғурта ташкилотларининг фаолиятини назорат этиб боради. Зарурият бўлганда эса, суғурталанувчиларнинг манфаатини ҳимоя этиш мақсадида ундан суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни чақириб олиш ҳуқуқига эга.

Суғуртани ҳуқуқий тартибга солиш давлат томонидан суғурта муносабати қатнашчиларининг ҳатти-ҳаракатини ҳуқуқий нормалар воситасида амалга оширилади. Жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳар хил олдиндан кўриб бўлмайдиган суғуртавий ҳимоя қилиш учун кўпчилик шахслар томонидан ташкил этиладиган махсус фонд ҳисобидан амалга ошириладиган суғурта фаолияти жараёнида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатлар мавжуд. Ушбу муносабатларни тартибга соладиган нормалар йиғиндисига суғурта ҳуқуқи дейилади.

2. Суғурта қонунчилиги, суғурта фаолиятини тартибга солувчи қонунлар

Суғурта фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини икки турга бўлиш мумкин:

- суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунлар;

- суғурта фаолиятини тартибга солувчи умумий қонунлар

Суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунларга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2002 йилнинг 5 апрелида қабул қилинган ва шу йилнинг 28 майида амалиётга жорий этилган «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонуни ҳамда 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш тўғрисида»ги Қонуни суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунлар ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, суғурта муносабатларида иштирок этувчи томонларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида 1993 йили Олий Мажлис «Суғурта тўғрисида» Қонун қабул қилган эди. Ўтган йиллар мобайнида мазкур қонунга икки марта кўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Табиийки, бу қонун ўша пайтда мавжуд бўлган иқтисодий жараёнларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган. Бошқача сўз билан айтганда, ушбу қонун суғурта муносабатлари қатнашчилари учун бироз юмшатиш ҳолатида амал қилди. Жумладан, унда суғурта ташкилотлари тугатилган тақдирда уларнинг суғурталанувчилар олдидаги мажбуриятини бажариш тартиби тўлиқ ёритилмаган. Шунингдек, бу қонунда қонунчилик талабларини бузганлик учун томонларнинг жавобгарлиги ўз аксини топмаган ҳамда давлат суғурта назорати органининг суғурта ташкилотларига нисбатан таъсир қилиш имконияти кескин чегараланган эди.

Баён этилган ҳолатлар мамлакатимиз иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичи талабларини ҳисобга олган ҳолда, амалдаги «Суғурта тўғрисида»ги Қонунни янгилаш ва такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқарди. Шуни эътиборга олиб, 2002 йилнинг 4-5 апрель кунлари бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг саккизинчи сессиясида «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги янгидан ишлаб чиқилган қонун лойиҳаси депутатлар томонидан атрофлича муҳокама қилинди ва қабул қилинди.

Маълумки, суғурта соҳасини ҳуқуқий тартибга солувчи 2002 йил апрель ойигача амалда бўлган қонун “Суғурта тўғрисида” деб аталади. ҳолбуки, биз фикр-мулоҳаза юритмоқчи бўлган қонуннинг номи эса “Суғурта фаолияти тўғрисида” дейилади ва шубҳасиз, бу ҳолат диққатимизни ўзига жалб этди. Кўпчилик муҳтарам талабаларимизда ҳақли савол туғилиши мумкин: суғурта ва суғурта фаолияти тушунчалари ўртасида фарқ борми? Саволга жавобан биз мутахассислар айтамикки: фарқ бор. Суғуртанинг моҳиятини оддий тил билан ифодаладиган бўлсак, олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳар хил ҳодисалар рўй бериши оқибатида юридик ва жисмоний шахслар кўрадиган зарарларни суғурта ташкилоти томонидан қоплаш билан боғлиқ муносабат. Шунинг эътиборига эришсакки, суғурта ташкилоти ўз хизматини мижозларга тегишли ҳақ - суғурта мукофоти тўлаш эвазига кўрсатади. Суғурталовчи мижозлардан келиб тушган суғурта мукофотлари ҳисобидан мақсадли пул жамғармаларини ташкил этади ва бу жамғарма маблағлари фақат суғурта ҳодисалари туфайли кўрилган зарарларни қоплайди. Эътибор берган бўлсангиз, суғурта муносабатларида иккита томон иштирок этади: суғурта ташкилоти (суғурталовчи) ва юридик ҳамда жисмоний шахслар (суғурталанувчилар). Энди, суғурта фаолияти тушунчасига келсак, қонунда таъкидланишича, у суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолияти. Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари фақатгина суғурталовчи ва суғурталанувчидан иборат эмас. Унда қайта суғурталовчилар, қайта суғурталанувчилар, суғурта брокерлари ва агентлари ҳам иштирок этади.

Янги қонуннинг эътиборга молик томонларидан бири, унда, аниқроқ айтадиган бўлсак, унинг 4-моддасида суғурталовчиларнинг суғуртани амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмаслиги қайд этилган. Қайд этиш жоизки, суғурта фаолияти ҳам тадбиркорликнинг бир кўриниши. Мамлакатимизда иқтисодий эркинлаштириш жараёнлари кечаётган ва тадбиркорлик

харакатларига кенг йўл очилаётган бир пайтда, тадбиркорлик тизимининг муҳим бўғинларидан бўлган-суғурталовчилар учун бундай чекловнинг қонун йўли билан белгиланишига сабаб нима? ўтган йиллар тажрибаси шундан далолат берадики, кўпгина суғурта ташкилотлари “суғурталовчи” ниқоби остида турли тижорат операцияларини, хусусан, савдо-воситачилик ишларини амалга оширдилар. Юридик ва жисмоний шахсларни суғурта қилиш ҳисобига келиб тушган суғурта мукофотлари, қоидага кўра, суғурта қопламаларини тўлашга мўлжалланган захира жамғармаларини ташкил этишга сарфланмасдан, балки суғурта фаолияти билан боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга сарфланган ҳолатлар ҳам бўлган. Суғуртанинг энг асосий принципларидан бири-суғурталовчиларнинг ўз зиммаларига олган мажбуриятларини бажаришни таъминлайдиган суғурта захираларига эга бўлишидир. Таассуфки, баъзи суғурталовчиларимиз, бундай захираларни шакллантирмаганликлари оқибатида мураккаб молиявий ҳолатни бошидан кечирганлиги сир эмас. Айниқса, бу кўп минг сонли суғурталовчилар учун ноқулай вазиятни вужудга келтириши мумкин.

«Суғурта фаолияти тўғрисида» Қонуннинг диққатга сазовор жойларидан яна бири, унинг 10-моддасида суғурта ташкилотларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини аниқ кўрсатиб қўйилганлигидир. Маълумки, қонун ҳужжатларига мувофиқ, акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилган суғурта ташкилотлари ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олинганлар. Аммо, узоқ вақт, аниқроғи, 1998 йилнинг биринчи ярмигача суғурта фаолиятини тартибга солиш ваколати берилган давлат суғурта назорати органининг ташкил этилмаганлиги ва илгари Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олинган ташкилотларнинг фаолияти ҳеч ким томонидан назорат қилинмаганлиги оқибатида янги ташкил этилган суғурта ташкилотларини давлат рўйхатига олишда муаммолар пайдо бўлган.

«Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонун 29 та моддадан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 52-боби суғуртавий ҳуқуқий муносабатларга бағишланган. Унда жами 47 та модда мавжуд.

Кодекс суғурта ташилоти билан суғурталанувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солса, «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонун суғурта ташкилотлари ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

3. Суғурта фаолиятини қонун ости ҳужжатлари билан тартибга солиш

Қонун ости ҳужжатларига Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, вазирликлар ва идораларнинг норматив ҳужжатлари киради.

Мустақиллик даврида суғурта фаолияти билан боғлиқ бир қанча Президент фармонлари қабул қилинган. Улардан бири 1995 йилнинг 26 июлида ташкил этилган «Мадад» суғурта агентлиги фаолияти билан боғлиқ Президент фармонидир. Ушбу фармонга кўра, агентликнинг фаолият йўналишлари кўрсатилган ҳамда уни 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилганлиги таъкидланган. Шу ерда қайд этиш керакки, «Мадад» суғурта агентлигини ташкил этиш билан боғлиқ Президент Фармонини ижросини таъминлаш учун Вазирлар Маҳкамаси қарор қабул қилган.

Шу билан бир қаторда 1997 йил 18 февралда «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компаниясини, 1997 йилнинг 25 феврилида эса «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компаниясини ташкил этиш бўйича Президент фармонлари қабул қилинган. Бу фармонларда қайд этилган компаниялар 5 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2002 йил 31 январиди «Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармон қабул қилди. Бу фармон суғурта хизматлари соҳасидаги эркинлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, республикада суғурта бозорини тараққий эттиришнинг иқтисодий омилларини кучайтириш, суғурта

ташкiлотларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ҳамда уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилинганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шунингдек, фармонда 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб, мулкчилик шаклларида қатъий назар, суғурта ташкiлотлари 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилиниши ва бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда мазкур ташкiлотларнинг моддий-техника базасини ривожлантиришга, минтакаларда кенг тармоқли агентлик шаҳобчаларини ташкiл этишга, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, шу жумладан, чет элларда тайёрлаш ва қайта тайёрлашга йўналтирилиши аниқ белгилаб қўйилган.

Шуниси эътиборлики, солиқ олишдан бўшайдиган маблағларни таркибида давлат улуши бўлган суғурта ташкiлотлари устав жамғармаларини кўпайтиришга йўналтириш чоғида мазкур маблағлар давлатга тегишли улуш миқдорида қўшиб ҳисоблайди. 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб тўрт йил мобайнида суғурта ташкiлоти тугатилган ёки у суғурта фаолиятини тўхтатган ҳолларда даромад (фойда) солиғининг суммаси ушбу Фармонга мувофиқ берилган бутун имтиёзли давр учун тўлиқ миқдорда ундириб олинади.

Фармонда белгилаб қўйилдики, юридик шахсларнинг ихтиёрий суғурта турлари бўйича сарф-харажатлари даромад (фойда) солиғини ҳисоб-китоб қилиш чоғида қонунчиликда белгиланган меъёрлар доирасида солиққа тортиладиган база ҳисобидан чегириб ташланади. 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб хўжалик юритувчи субъектлар харидорларга хизмат қиладиган банкларнинг кафолатлари ёки экспорт шартномаларининг сиёсий ва тижорат таваккалчиликларидан суғурта полиси мавжуд бўлган тақдирда олдиндан ҳақ олмасдан ва аккредитив очмасдан эркин алмаштириладиган валютага товарлар (ишлар, хизматлар)ни экспорт қилишлари мумкин.

Фойдаланиш учун тавсия этилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009.- 24 б.
2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари/ И.А.Каримов.- Т.: Ўзбекистон, 2009.-56 б.
3. Абрамов В.Ю. Страхование: теория и практика. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 512 с.
4. Страхование: учебник/под. ред. Т.А. Федоровой.- 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Магистр, 2008.-1006 с.
5. Шеннаев Х. Суғурта сизга нима беради.-Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003.
6. Гвозденко А.А. Основы страхования. Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2004.-320 с.
7. Грищенко Н.Б. Основы страховой деятельности: учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 416.
8. Тронин Ю.Н. Основы страхового бизнеса. – М.: Альфа-Пресс, 2006. – 472 с.
9. Сербиновский Б.Ю., Гарькуша В.Н. Страховое дело.- М.: Феникс, 2003.
10. Маҳмудова Л. Суғурта иши. Ўқув қўлланма.-Т.: ТАҚИ, 2004 й.
11. Очилов И. Широнов С. Султонов Д. Суғурта ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва аудит. – Т.: Молия ва иқтисод, 2008.

Қўшимча

12. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси - Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003.-496 б.
13. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Суғурта фаолияти тўғрисида”. - Т.: 2002 й., 5 апрель.// Халқ сўзи, 2002 йил 28 май.
14. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги Қонунига

қўшимча ва ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги Қонуни. – Халқ сўзи, 2007 йил 15 сентябрь.

15. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида” Қонуни. Халқ сўзи, 2008 йил 23 декабрь.

16. Ўзбекистон Республикасининг “Иш берувчиларнинг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Қонуни. – Халқ сўзи, 2009 йил 17 апрел.

17. Ўзбекистон Республикасининг “Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Қонуни. – Халқ сўзи, 2008 йил 21 апрель.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 31 январдаги «Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3022-сон Фармони.// Халқ сўзи, 2002 йил 1 февраль.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 10 апрелдаги “Суғурта хизматлари бозорини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. // Халқ сўзи, 2007 йил 11 апрель.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 майдаги “Суғурта хизматлари бозорини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. // Халқ сўзи, 2008 йил 22 май.

20. Интернет сайтлари:

www.allinsurance.ru.

www.expert.ru.

www.ankil.ru.

www.znay.ru.

www.strahovka.ru.

www.agros.uz.

www.uzbekinvest.uz.

www.kafolat.uz.